

narları karşılaştırarak şu önermeleri ispat etti: 1. Sırasıyla kenar sayıları, alanları ve yarı çapları $n_1, n_2; A_1, A_2; P_1, P_2$ olan iki düzgün çokgen P_1 ve P_2 olsun; buna göre, $P_1 = P_2$ ve $n_1 < n_2$ ise $A_1 < A_2$ 'dir. 2. Dairenin çevresi P , alanı A ve bir düzgün çokgenin çevresi P' , alanı A' olsun. $p = p'$ ise o takdirde $A > A'$ olur. İbnü'l-Heysem, başta Hâzin olmak üzere kendisinden önce gelen ünlü matematikçilerin aksine ikinci önermeyi ispat etmek için birinci önermeden yararlandı ve bunu yaparken çemberi düzgün çokgenler dizisinin limiti olarak düşündü, yani dinamik girişim denilen yolu izledi. Gerçekten de bu iki önerme yardımıyla verilen belirli bir çevreye mâlik bütün düzlemsel şekiller arasında en büyük alana sahip şeklin daire olduğunu ispat etti. Eserin cisimlerin yüzölçümlerinin eşitliğine ayrılan ikinci kısmı, mücessem açılarla ilgili başlı başına bir kitap oluşturan on adet ön savla başlar ve İbnü'l-Heysem'i sonuca götüren iki önerme bu ön savlar yardımıyla elde edilir.

İslâm matematikçilerinin yaptığı bu çalışmaların, izoperimetri problemleri gibi eski Yunan mirasından hareketle geliştirilen geometrideki yeni araştırmalara ve İskenderiye okulunun hiçbir zaman düşünmediği cebirsel geometri gibi yeni konulara kapı açtığına şahit olunur. Aynı öneme sahip diğer geometrik konular, geometrinin çeşitli matematik alanlarına veya optik ve astronomi gibi sasalara uygulanmasıyla gün yüzüne çıkmıştır. Matematikçiler, özellikle sonsuz küçüklerle ilgili araştırmalarını yaparken geometride noktasal dönüşümlerin incelenmesinde derinleştiler. Koniklerin optik özelliklerinin incelenmesi dioptrik araştırmalar sayesinde gelişmeler gösterdi. Bu çalışmalara geometrik uygulamalar, geometrik çizimler ve paraleller teorisiyle ilgili geleneksel araştırmalar da ilâve edilebilir. Bu dönemde trigonometrinin de tarihte ilk defa geometrinin bir dalı olarak şekillendiği görülür. Bu gelişme ve bü-yüme içinde matematikçilerle felsefeciler matematiğin felsefesiyle ilgili konulara da eğilmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ptolémée, *La composition mathématique* (trc. N. Halma), Paris 1813, s. 9-10; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 316; Ömer el-Hayyâm, *L'œuvre algébrique d'al-Khayyâm* (nşr. A. Jabbar – R. Rashed), Halep 1981, s. 11-12; Semev'el el-Mağribî, *el-Bâhîr fi'l-cebr* (nşr. Salâh Ahmed – Rüşdî Râşid), Dimaşk 1972, s. 37, 77, 104 vd., 232; Sülemî, *el-Mukaddimetü'l-kâfiye fi hisâbi'l-cebr ve'l-mukâbele*, Paul Sbât Koleksiyonu, nr. 5, vr. 92^a-93^a; Şerefeddin et-

Tüsî, *Oeuvres mathématiques. Algèbre et géométrie au XIIe siècle* (trc. R. Rashed), Paris 1986, I, 49-52, 118 vd.; Nasîrüddîn-i Tüsî, *Cevâmî'ü'l-hisâb* (nşr. Ahmed Selîm Saîdân, *el-Ebhâş*, XX/2-3 [1967] içinde), s. 141-146, 266 vd.; Kûşyâr b. Lebbân, *Principles of Hindu Reckoning* (trc. M. Levey – M. Petruck), Madison 1965 (Arapça neşri için bk. *Üşûlü hisâbi'l-Hind* [nşr. Ahmed Selîm Saîdân], *MMMA* [Kahire] XIII/1 [1967] içinde, s. 55-83); Kemâleddin el-Fârisî, *Esâsü'l-kavâ'id fi üşûli'l-Fevâ'id* (nşr. Mustafa el-Mevâlidî), Kahire 1994; İbnü'l-Havvâm, *el-Fevâ'idü'l-bahâ'iyye fi'l-kavâ'idü'l-hisâbiyye*, British Library, Or., nr. 5615, vr. 7^b, 8^a; Kâşî, *Miftâhu'l-hisâb* (nşr. Ahmed Saîd ed-De-mürdâş – Muhammed el-Hifnî), Kahire 1967, s. 73-74, 79, 121; Takıyyüddin er-Râsîd, *Buğyetü't-tullâb fi 'ilmi'l-hisâb*, Paul Sbât Koleksiyonu, nr. 496, vr. 137^b-138^a; Yezdî, *Üşûlü'l-hisâb*, TSMK, Hazine, nr. 1993, vr. 9^b, 20^a, 49^a; Pappus, *La collection mathématique* (trc. P. V. Eecke), Paris 1933, kitap V, s. 239; A. Rome, *Commentaire de Théon d'Alexandrie sur le premier livre de la composition mathématique de Ptolémée*, Paris 1821; a.mlf., *Commentaires de Pappus et Théon d'Alexandrie sur l'Almageste*, Rome 1936, II, 354 vd.; P. Luckey, *Die Rechenkunst bei Gamšid B. Mas'üd al-Kâşî*, Wiesbaden 1951, s. 103; Aydın Sayılı, *Abdülhamid İbni Türk'ün Katışık Denklemlerde Mantıkî Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanı Cebri: Logical Necessities in Mixed Equations by Abd al-Hamid Turk and the Algebra of His Time*, Ankara 1962, s. 145 vd.; H. Hunger – K. Vogel, *Ein Byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts*, Vienne 1963, s. 32 (36 numaralı problem); "Banu Musa", *DSB*, I, 443-446; Rusdî Rashed, *Entre arithmétique et algèbre, recherches sur l'histoire des mathématiques arabes*, Paris 1984, s. 21, 132 vd., 195-225, 238, 259-299; a.e., *Târîhu'r-riyâziyyeti'l-'Arabîyye beyne'l-cebr ve'l-hisâb* (trc. Hüseyin Zeynüddin), Beyrut 1989; a.mlf., *Dioptrique et géométrie au Xe siècle: Ibn Sahl, al-Quhî et Ibn al-Haytham*, Paris 1993; a.mlf., "L'analyse diophtienne au Xe siècle", *Revue d'histoire des sciences*, XXXII/3, Paris 1979, s. 193-222; a.mlf., "Ibn al-Haytham et la mesure du paraboloïde", *MTUA*, V (1982), s. 191-262; a.mlf., "Matériaux pour l'histoire des nombres amiables et de l'analyse combinatoire", a.e., VI (1982), s. 209-278; a.mlf., "Nombres amiables, parties aliquotes et nombres figurés aux XIIIe-XIVe siècles", *Archive for History of Exact Science*, XXVIII, Heidelberg 1983, s. 107-149; a.mlf., "Ibn al-Haytham et les nombres parfaits", *Historia Mathematica*, XVI, California 1989, s. 343-352; a.mlf., "Al-Samav'al, al-Bîrûnî et Brahmagupta: les méthodes d'interpolation", *Arabic Sciences and Philosophy*, I, Cambridge 1991, s. 101-160; F. Woepcke, "Notice sur une thèse ajoutée par Thâbit Ben Qorrah à l'arithmétique spéculative des grecs", *JA*, IV/2 (1852), s. 420-429; W. Schmidt, "Zur Geschichte der Isoperimetrie", *Bibliotheca Mathematica*, II, Leipzig 1901, s. 5-8; J. Mogenet, "Les isopérimètres chez les grecs", *Scrinium Lovaniense, Mélanges historiques*, 4. seri, XXIV, Louvain 1961, s. 69-78; A. Anboubâ, "Un Traité d'Abû Ja'far [al-Khazî] sur les triangles rectangles numériques", *MTUA*, III/1 (1979), s. 134-178.

Rüşdî Râşid

MATERYALİZM

Maddî âlemin ötesinde herhangi bir varlık alanı tanımayan dünya görüşü.

Sözlükte materyalizm (Fr. matérialisme) "maddecilik" (özdekçilik) anlamına gelmekte olup Latince *materia* (madde) kelimesinden türemiştir. Var olan her şeyin maddeden ibaret olduğunu, madde-den bağımsız fizik ötesi bir alanın (metafizik) bulunmadığını, bilinç, duygu, düşünce vb. unsurların maddeden kaynaklandığını, olup biten her şeyin sadece maddî sebeplerle açıklanabileceğini, sonuç olarak tabiat üstü bir gücün mevcut olmadığını ileri süren, özünde tevritanımız (ateist, mülhid) doktrinler bütününe verilen addır. Materyalist de bu inanca sahip kişidir.

Madde-ruh ayırımı yapmayan, birbirinden bağımsız varlık-düşünce (doğa-bilinç) düalizmine karşı çıkan materyalizm maddeyi tek gerçek kabul etmiş ve her şeyi ona indirgemıştır. Metafizik reddetmesinin tabii bir sonucu olarak spiritüalizm, idealizm, rasyonalizm vb. disiplinlerle ters düşen materyalizm başta Tanrı inancı olmak üzere yaratılış, ibadet, melek, vahiy, peygamberlik, kutsal kitaplar ve âhiret gibi dinî inançların birer yanılgıdan ibaret olduğunu ileri sürer. Determinizmi esas alır, tabiatla amaçlılığa (teleoloji) imkân tanımaz, varlığı metafizik sebeplere bağlayan açıklamalara karşı çıkar. Bu durumda materyalizm fizik ötesi kanunları ve tabiat üstü varlıkları reddeden bir teori-dir (Smart, s. 203, 240; Armstrong, s. 37).

Materyalist düşünceye eski Çin ve Hint kaynaklarında rastlanmakla birlikte onu sistemli bir disiplin haline getirenler atomcu yaklaşımlarıyla Leukippos, Demokritos, Epikuros ve Lucretius gibi Antikçağ Yunan filozofları olmuştur. Felsefî problem olarak varlığın özünü (arche) ve eşyanın bu özden nasıl oluştuğunu araştıran bu düşünürler maddenin yaratılmadığını ve yok olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre evren maddeden ve boşluktan oluşmuştur; madde de atomlardan meydana gelmiştir. Atomlar devamlı hareket halinde olup sonsuz ve sınırsızdır. Boşluk eşyanın içerisinde hareket ettiği şey olup var olmanın zorunlu şartıdır. Düşünce de bir tür atom hareketidir. Ruh ise canlı bir varlığı cansızdan ayıran nesne, rafine olmuş maddî bir varlıktır. Vücutla birleşen bu arı madde du-

yumlara imkân tanımaktadır. Ölüm bu birlikteliğin çözülmesidir. Âlemi veya gök cisimlerini yöneten tabiat üstü bir güç bulunmamaktadır (Lange, s. 1-19; Gas-kin, s. 17-26).

Yunan felsefesinin önde gelen isimleri olan Sokrat, Eflâtun ve Aristo materyalizmin varlığı açıklamada yetersiz kaldığını göstermişlerdir. Akla, düşüncenin objektif değerine, fert üstü bir normun (Daimon) varlığına inanan, ahlâkî değerlere önem vererek erdemi ön plana çıkaran Sokrat, kullandığı küllî kavramlarla materyalistlerin atomist görüşlerini çıkmaza sokmuş, bir yandan da materyalizmin asırlarca düşmanlığını yapacak olan Eflâtun'un idealizmine zemin hazırlamıştır. Maddî âlemin oluş halinde bulunduğunu, belli bir amaç doğrultusunda işlediğini, Tanrı tarafından şekillendirildiğini, dolayısıyla ezeli ve ebediliğinden söz edilemeyeceğini söyleyen, buna karşılık idealar dünyasını asıl kabul eden Eflâtun, başta iyi kavramı olmak üzere ahlâkî kavramların kendi başına bağımsız varlıklar olduğunu, idealar dünyasından gelen ve geçici olarak bedenle buluşan ruhun tekrar geldiği yere döneceğini ve ölümsüzce yaşayacağını ileri sürerek materyalist düşüncüyü temelden sarsmıştır. Maddenin kendisinde gerçekleşme, hareket veya oluş ilkesi bulunmadığını, sadece var olmak için bir tür gereklilik olduğunu söyleyen Aristo maddeye form kazandıran fakat kendisi madde olmayan, değişmeyen, mükemmel ezeli ve ebedî mutlak form (ilk hareket ettirici) kavramını ortaya koyarak Demokritos'un materyalist düşüncelerini eleştirmiş, maddenin ötesinde ve öncesinde zihindeki tümel kavramlardan ve fenomenler dünyasını anlamaya yarayan kategorilerden söz etmiştir.

Ortaçağ'daki skolastik felsefenin hâkimiyeti neticesinde kendine rahat hareket alanı bulamayan materyalist düşünce teolojinin de güçlenmesiyle XVII. yüzyıla kadar yeni gelişmeler kaydedememiştir. XVII. yüzyılla birlikte özellikle fizikteki gelişmeler sonucunda materyalizmde yenden bir canlanma görülmüştür. Özünde din eleştirisini ve kilise tepkisini barındıran bu sürecin temsilcileri arasında, Epikürosçülüğü yeniden kurmaya çalışan Pierre Gassendi ile tabiatçılığı esas olarak kiliseye ve teolojiye savaş açan Thomas Hobbes bulunmaktadır. XVIII. yüzyıl Avrupa'sında John Toland, Julien de la Mettrie, Denis Diderot ve Baron d'Holbach

materyalizmin öncüleri durumundadır. Metafiziğe karşı sistemli bir şüphecililiğin görüldüğü bu dönemde tabiatçılığı esas alan d'Holbach tek gerçeğin ezeli ve ebedî olan madde olduğunu, Tanrı'nın varlığı gibi tabiat üstü inançların insandaki hayal gücünden ve mistik eğilimlerden kaynaklanan temelsiz iddialar sayıldığını belirtmiştir. Baron d'Holbach'ın güçlü tezlerine rağmen Aydınlanma felsefesinin önde gelen iki düşünürü René Descartes ve Immanuel Kant materyalist felsefeye ağır bir darbe vurmuştur. Ruhun ölümsüzlüğünden, algılardan kaynaklanmayan, ancak zihinde mükemmel derecede var olan Tanrı kavramından söz etmesinden, "Düşünüyorum, o halde varım" ifadesiyle varlığı bilincin üzerine inşa etmesinden dolayı Descartes materyalistler için hayal kırıklığı yaratmıştır. Yine Kant'ın duyulur alanın (fenomenler dünyasının) ötesinde bilinmeyen (nomen) bir alandan söz etmesi, pratik akıl inancı üzerine metafizik kurmayı denemesi (ahlâkî gerekçelerle Tanrı inancına varması) materyalizmin önüne yeni dönemde ciddi engeller çıkarmıştır.

XIX. yüzyılla birlikte materyalist düşünce yeni boyutlar kazanmış, fizik ve kimyanın yanında biyoloji, zooloji, tıp, psikoloji ve antropoloji gibi bilim dallarındaki gelişmelerin etkisiyle metafizik düşünceler yavaş yavaş bir kenara bırakılmıştır. Özellikle Charles R. Darwin'in canlıların oluşumu ve üremesiyle ilgili tezleriyle Ludwig Feuerbach'ın insan merkezli felsefesi ve Sigmund Freud'un psikanalizmle ilgili bulguları materyalist düşünceye hız kazandırmıştır. Darwin'e göre bugünkü canlı yapılar doğal bir süreç içerisinde basit bir organizmadan gelişmiş, canlı hücreler de nesilden nesile genetik değişime uğramıştır. Değişimin arkasında doğal gereksinimler yatmaktadır. Doğal seleksiyon denilen süreçte güçlü canlılar varlıklarını devam ettirirken çevreye uyum sağlayamayan, rekabet edemeyen zayıf canlılar yok olup gitmektedir. Darwin'in bu fikirleri yaratılışla ilgili dinden bağımsız alternatif bir görüş sayılarak heyecanla karşılanmıştır. Canlıların oluşumu konusunda mekanik açıklama tarzı yanında gaye ve düzen (telos) fikrini gayesiz maddî sebeplerle açıklama teşebbüsü Darwin'i materyalist yapan unsurlardır (Weber, s. 390). Ancak Hristiyanlığı reddetmiş olsa da Tanrı'nın varlığını açıkça inkâr etmeyen ve agnostisizmi benimseyen Darwin'in (Passmore, s. 40) evrim anlayışı henüz

kanıtlanmayan bir teori olduğu gibi zorunlu olarak dine karşı da değildir. Ayrıca yaratmanın evrim süreciyle gerçekleşmesi ve bu anlamda Tanrı'nın iradesinin yeryüzünde tecelli etmesi ihtimal dışı görülmemektedir (Tennant, *Philosophical Theology*, II, 84). Feuerbach da dini ve Tanrı merkezli açıklamaları reddederek insan merkezli (antropolojik) bir felsefi materyalizm anlayışı kurmaya çalışmıştır. İnsan aklının kendi doğasını dışarıya yansıtarak yine kendi sûretinde "yüceltilmiş" ve "kişileştirilmiş" Tanrı kavramını yarattığını, böylece özünden uzaklaşarak kendine yabancılaştığını iddia eden Feuerbach, materyalizme yeni bir boyut kazandıran Karl Marx ve Lenin üzerinde oldukça etkili olmuştur.

Materyalist düşünceye ivme kazandıran bir diğer düşünür de Sigmund Freud'dur. Freud, insanda bilinç altına itilen ve tatmin edilmeyen arzuların bünyede rahatsızlığa yol açtığını belirtmiş, bu sebeple fert üzerindeki dinî baskıların kaldırılmasını ve cinsel içgüdülerinin serbest bırakılmasını istemiştir. Tanrı inancını insanın çocukluğunda yaşadığı korunma duygusuna indirgeyen Freud dinî inançları da gerçekleşmesi imkânsız olan hayalî bir yanılgı saymıştır. Freud'un bilinç altından söz etmesi aslında materyalizme beklenmedik sorunlar doğuracaktı. Ancak onun iddialarını cinsellik üzerine kurması ve bir anlamda psikolojinin de fizik ilmi gibi kurallara tâbi olduğuna (psikolojik mekanizm) inanması materyalizme kapı aralamış oldu. Freud'un hastaları üzerindeki bulgularını kolayca genellemesi, Tanrı inancı ile çocukluk duyguları arasında yakın ilgi kurması, Tanrı'nın baba ve Hz. İsa'nın onun oğlu olarak tasvir edildiği Hristiyan kültürüyle alâkalıdır. Yine onun belli bir ön kabulden yola çıkarak sonuçları önceden ortaya koyarcasına inançsızlığa temel bulmaya çalışması, metodu tahlil olan psikolojiyi ilmi sınırların dışına taşıırma ve ideolojik davranma olarak değerlendirilmiş, Feuerbach ve Marx gibi Freud da indirgemeci ve olaylara taraflı bakmakla eleştirilmiştir (Popper, s. 159-160).

XIX. yüzyıl sonlarında Karl Marx ve Friedrich Engels'le birlikte materyalizm büyük değişikliğe uğramış, diyalektik bir boyut kazanmıştır. Hegel mutlak ideyi ve ya ruhu varlığın kaynağı olarak görmüş ve eşyanın ondan yayıldığını ileri sürmüştü. Marx aynı formülü tersine çevirmiş, maddeyi esas alıp düşünce dahil her şeyin ondan kaynaklandığını savunmuş, böylece

tabiatı, sosyal hayatı ve düşünceyi diyalektik bir yöntem kullanarak açıklaması yanında materyalizmin en köklü tanımını, yani diyalektik materyalizmi de ortaya koymuştur. Evrenin maddeden ibaret bulunduğunu ve kendi başına var olduğunu, maddenin zaman ve mekân bakımından bilinçten önce geldiğini, tabiatla olan bütün her şeyin bilinebildiğini ve açıklanabildiğini ileri süren Marx, diyalektik materyalizmin sonuçlarını insanlık tarihine taşıyarak sürekli değişen ve bazı evrelerden geçen toplumsal yapının insan bilincini belirlediğini, toplumda var olan ideoloji, din, felsefe, sanat, ahlâk ve hukuk sistemlerinin üretim gücüne hâkim olan sınıfların çıkar çatışması neticesinde şekillendiğini, bu süreçte proleter (işçi) iktidarının oluşabilmesi için burjuvaziye hizmet eden bütün dinî değerlerin (kilise) yıkılması ve Tanrı inancının ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Marx'ın bu fikirleri politik devrim niteliği taşımış, sadece Batı dünyasını değil diğer bütün toplumları da etkileyerek materyalizmi zirveye çıkarmıştır.

Marx'ın asıl amacının felsefî anlamda ateizm sayılmadığı, daha ziyade Hristiyanlığın insanlaştırılmış Tanrı anlayışını ve kiliseyi reddetmek olduğu söylenece de (Tucker, s. 22) onun dinden kopuşa ve tanrıtanımazlığa önemli ölçüde kapı araladığında şüphe yoktur. Ancak tarihî materyalizm anlayışı da diğer materyalist yaklaşımlar gibi uzun soluklu olmamış, dünyanın değişen şartlarında önemini yitirmiş ve büyük hayal kırıklıkları yaşayarak XX. yüzyılın sonuna doğru Sovyetler Birliği'nin dağılması ve komünizmin çökmesiyle birlikte insanlığın gündeminden düşmüştür.

Marksizm'in tarihî olaylarla ilgili yaklaşımı yanlı (Avrupa merkezli) ve uyarlamacı olup gerçeği yansıtmamakta, ütöpik bir yapı göstermektedir. Bu felsefede idealleştirilen bir projeyle gerçekleşmesi zor toplumsal devrimler amaçlanmış, genellemeci bir tutumla bütün içtimai ve tarihî olayların arkasında sınıf çatışmalarının ve ekonomik faktörlerin bulunduğu ileri sürülmüş, her şey maddî gerekçelere dayandırılarak etik boyut göz ardı edilmiş, çatışmasız bir toplumun oluşturulması amaçlanırken devrimin gerçekleşmesi için şiddet dahil her türlü yol mubah kabul edilmiştir. Eşitlik ve özgürlük adına yapılan devrimlerin ardından sınıf çatışması sona ermemiş ve bundan da en çok çalı-

şan kesim zarar görmüş, burjuvazinin yerine topluma hükmeden yeni bir sınıfın hâkimiyeti (proleterya) doğmuştur. Beklenenin aksine devrim sanayii ileri durumda olan ülkelerde görülmeyip Doğu Avrupa, Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi duyularını sömürülen yoksul insanların ülkelerinde gerçekleşmiştir. Marksizm'in kendisi din haline sokulmuş, ileri gelenleri kutsanmış, ortaya her yönüyle tutarlı, kapsamlı ahlâkî bir sistem konulmamış, din sosyal bir olay statüsüne indirgenerek yanlış anlaşılmış, varlıkla ilgili temel sorulara cevap getirilememiştir (Kellner, s. 8-9; Giddens, s. 3).

Marksist ve Leninist dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası görülerek "bilimsel ateizm" adı altında ortaya konan tarihî materyalizm ideolojisinde İslâm tarihine tek taraflı ve ön yargılı bir biçimde bakılmış, Marksizm'i haklı çıkaracak yorumlara gidilmiştir. İslâmiyet'in içinde doğduğu Arap toplumunun gerçekleriyle Kur'an'ın getirdiği mesajlar arasındaki ilişki göz ardı edilmiş, Hz. Peygamber'in risâleti, müşriklerle olan mücadelesi, kaynağı Kur'an'la Sünnet olan İslâm medeniyeti basit yakıştırmalarla karalanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda materyalistlerin dini ne kadar doğru anladıkları da tartışmalıdır. İslâmiyet'in evrensel bir din olduğunu göz ardı edip onu birtakım tarihî, siyasî, ticarî ve coğrafi şartların gölgesinde ele almak, hatta kabile ve saltanat ilişkilerine indirgemek materyalistlerin genel tutumu haline gelmiştir.

İslâm Düşüncesi ve Materyalizm. Câhiliye toplumunda Allah'ın varlığına ve birliğine inanan, az sayıda insanların oluşturduğu, Hanîfler adı verilen bir topluluğun dışında büyük çoğunluk putperestti; ayrıca zamanın ezeliğine inanan, yeryüzünde cereyan eden olayların Tanrı'dan bağımsız olarak "dehr" denilen bir kaynaktan ortaya çıktığını ileri süren, hayatı basit bir şekilde "oluş ve yok oluş" şeklinde anlayan, ölümden sonra tekrar dirilmeyi reddeden bir topluluk mevcuttu (meselâ bk. el-En'âm 6/29; Yâsîn 36/77-78; el-Câsiye 45/24).

Nâzil olduğu süreçte çeşitli vesilelerle Hanîfler'e övgüde bulunan Kur'an-ı Kerîm putperestleri ve dehrîleri şiddetle kınamıştır; onları yaratılış üzerinde düşünmeye, insanlık tarihinden ibret almaya, gerçeklerin araştırılmasında ön yargılardan kurtularak samimi, dürüst ve ahlâkî davranmaya çağırmıştır. Kur'an'ın temel öğ-

retisine göre bütün kâinat Allah tarafından O'nun özgür iradesiyle muayyen şartlarda ve kendine has işleyiş kanunlarıyla birlikte yaratılmıştır. Maddenin kendi başına var olması, yaratıcının iradesinden bağımsız olarak cansız, hareketsiz, âtil ve kaotik bir durumdan belirli bir zaman içerisinde canlı bir organizmaya dönüşmesi ve mevcut düzenli halini alması mümkün değildir. Bunun aksini iddia etmek anlayış kıtlığı, bilgisizlik ve sapkınlıktır (meselâ bk. el-Câsiye 45/22-26; et-Tûr 52/35-36; el-Vâkıa 56/47-73).

Kur'an-ı Kerîm'in bu temel tavrını esas alan başlıca kelâm ekollerinin maddeci düşünce karşısındaki güçlü duruşu ve tâvizsiz tutumuyla Tanrı merkezli düşünce üreten İslâm felsefesi ve tasavvuf ekollerinin fikir hayatına olan mutlak hâkimiyetleri sayesinde İslâm tarihinde sistemli bir materyalist düşüncenin ortaya çıkmadığı söylenebilir. Bununla birlikte bazı ferdi teşebbüslere rastlanmış ve materyalist düşünceyi ifade anlamında dehrîlerden, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan kişilerden söz edilmiştir. Kur'an da bunlara atıfta bulunmuş, onların dünya hayatından başka bir şeye inanmadıklarını ve mevcut hayatlarını zamanın şekillendirdiğini kabul ettiklerini haber vermiştir (el-Câsiye 45/24). Dehrî nitelemesinin yanında Tanrı'yı, peygamberliği, âhireti inkâr eden, mevcut âlemin başlangıcının olmadığını düşünen ve kendilerine "muattıla", "mülhid", "tabîyyûn", "sümeniyye", "ezeliyye" ve daha ziyade "zındık" denilen kimselere de rastlanmaktadır (Mâtürîdî, s. 178-190; İhvân-ı Safâ, III, 455-456; Şehristânî, II, 3-5, 235; Abdurrahman Bedevî, *Min Târihi'l-ilhâd fi'l-İslâm*, s. 34, 40, 67, 146, 163). Kaynaklarda isimleri zikredilen kişiler arasında Ebû Ali Recâ, İbn Tâlût, Sâlih b. Abdülkuddûs, Ebû İsmâ el-Verrâk, Beşşâr b. Bürd, Ebû'l-Atâhiye, İbnü'r-Râvendî, Ebû Bekir er-Râzî ve İbnü'l-Mukaffa' gibi düşünürler ön plana çıkmaktadır. Ancak bunlardan Ebû Bekir er-Râzî ile İbnü'l-Mukaffa' gibi bazılarının çeşitli görüş ve inançlarla ilgili ciddi eleştirilerine rağmen tanrıtanımaç veya materyalist olmadığı söylenmektedir. Nitekim Ebû Bekir er-Râzî felsefî sisteminde Tanrı'ya yer vermiş ve O'nu ruh, madde, zaman ve mekânla birlikte beş ezeli ilkedен biri olarak görmüştür. Tabiatçı ve maddeci olduğu, ilâhî hikmeti reddettiği, Kur'an'a inanmadığı söylenen İbnü'r-Râvendî'nin de maddeci olmadığı, ona atfedilen fikirlerin ho-

cası Ebû İsâ el-Verrâk'a ait bulunduğu belirtilmektedir (Abdurrahman Bedevî, *Min Târîhi'l-ilhâd fi'l-İslâm*, s. 27-28). Beşşâr b. Bürd'un ve yine şiirlerinde zühhd ve takvâya önem veren Ebû'l-Atâhiye'nin ne kadar materyalist oldukları tartışmalıdır. Eski İran kültüründen geçen ve hetere-doks diye nitelendirilen bazı unsurları materyalizm olarak anlamamak gerekir. Ayrıca yaratılışın mahiyeti ve âlemin, dolayısıyla maddenin başlangıcıyla ilgili teorik tartışmaları da materyalizmin dışında tutmak lâzımdır.

Batı dünyasıyla yoğun bir ilişki içine giren Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl materyalistlerinin büyük tesirleri olmuş, eserleri tercüme edilerek belli başlı eğitim kurumlarında okutulmuştur. Viktor Hügo (İstanbul 1302), Beşer (İstanbul 1303), Volter (İstanbul 1304) ve İntikad (İstanbul 1304) gibi eserleri ve çeşitli makaleleriyle Beşir Fuad, muhtelif çevirileri ve *Felsefe Mecmuası*'ndaki yazılarıyla Bahâ Tefvîk, *Târîh-i İstikbâl* adlı eseri (I-III, İstanbul 1331-1332) başta olmak üzere çeşitli tercüme ve telifleriyle Celâl Nuri (İleri), *İctihad* dergisindeki fizyoloji ve biyoloji muhtevalı materyalist yazılarıyla Abdullah Cevdet, *Târîh-i Kadîm* (İstanbul 1321) adlı şiiriyle Tefvîk Fikret gibi düşünce adamları, Büchner ve Haeckel başta olmak üzere bazı materyalist ve pozitivist yazarların görüşlerini Osmanlı Devleti'ne taşıyan kişiler olmuştur. Bunlar, İslâm dünyasının, içinde bulunduğu sıkıntıları aşması için materyalist felsefeyle özdeş gördükleri bilime sarılmasının gerekliliğinden bahsetmişlerdir.

Materyalistlere karşı çıkarmış olduğu *Ulûm* gazetesinde yer alan yazılarıyla Ali Suâvi, *Ben Neyim: Hikmet-i Maddiyye-yeye Müdafaa* isimli eseriyle (İstanbul 1308) Ahmed Midhat, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* adlı eseriyle (İstanbul 1928) İsmail Fenni (Ertuğrul), *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn* isimli eseriyle (İzmir 1312) İsmail Ferid, *Red ve İsbat* adlı eseriyle (İstanbul 1330) Mustafa Efendi (Harputîzâde), *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti* (İstanbul 1332) ve *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür* (İstanbul 1327) isimli eserleriyle Ahmed Hilmi (Şehbenderzâde), *Haқиkat-i Mezheb-i Neyçerî* adlı eseriyle (Dekken 1298/1881) Cemâleddîn-i Efgânî materyalizme karşı çıkmış ve dine yönelik eleştirileri cevaplandırmaya çalışmışlardır. Doğrudan reddiye yazan bu düşünürle-

rin dışında Said Halim Paşa, Ömer Ferit (Kam), Mehmet Ali Ayni, İsmail Hakkı (İzmirli), Mehmet Şemsettin (Günaltay), Ahmed Naim, Mehmed Âkîf (Ersay), Muhammed Hamdi (Yazır) ve Mustafa Şekip de (Tunc) materyalist düşünceyle mücadele etmişlerdir.

XIX ve XX. yüzyıllarda Batılı materyalist etkilerle İslâm dünyasında yeşermeye çalışan maddeci düşünce çağdaş fizik, kimya ve biyolojideki gelişmelerle birlikte kabuğuna çekilmek zorunda kalmıştır. Din karşıtı olarak yaşatılmaya çalışılan ve müslümanların geleneğine, kültürüne, örf ve âdetlerine karşı yargılayıcı, uyarlamacı ve indirgemeci bazı maddeci düşünceler de ideolojik saplantıların ötesine gitmemektedir (ayrıca bk. ALLAH; İLHÂD; İMAN; MADDE; RUH).

BİBLİYOGRAFYA :

Aristoteles [Aristo], *Metafizik* (trc. Ahmet Arslan), İzmir 1985, I, 70-78; *Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2002, s. 178-190; Ebû'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red* (nşr. S. Dederling), İstanbul 1936, tür.yer.; İhvân-ı Safâ, *er-Resâ'il*, Beyrut 1377/1957, III, 455-456; Osman b. Abdullah el-İrâkî, *el-Fıraku'l-müfterika beyne ehli'z-zeyğ ve'z-zendeke* (nşr. Yaşar Kutluay), Ankara 1961, s. 86; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), II, 3-5, 235; Nâmık Kemal, *Renan Müdafaa-nâmesi*, İstanbul 1326/1908; İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, İzmir 1312; Cemâleddin Efgânî, *Risâle fi ibtâlî mezhebi'd-dehriyyîn* (trc. Muhammed Abduh), Mısır 1894; Harputîzâde Mustafa Efendi, *Red ve İsbat*, İstanbul 1330; Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ve Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, İstanbul 1322; a.mlf., *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür* (s.nşr. Necip Taylan – Eyüp Onart), İstanbul 1977; İsmail Fennî [Ertuğrul], *Kitâbü'l-İzâle-i Şükûk*, İstanbul 1928; a.mlf., *Materyalizmin İftlâsı ve İslâm: Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* (s.nşr. Abdulhalim Kılıçsoy), İstanbul 1996, I-II; S. Freud, *The Future of an Illusion*, London 1934, s. 39-77; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1954, III, 121, 291-292; K. R. Popper, "Philosophy of Science: A Personal Report", *British Philosophy in Mid-Century*, London 1957, s. 159-160; J. A. Passmore, *A Hundred Years of Philosophy*, London 1966, s. 40; F. R. Tennant, *Philosophical Theology*, London 1968, II; a.mlf., "Materialism", *ERE*, VIII, 488-492; G. Cogniot, *İlkçağ Materyalizmi: Yunan-Roma* (trc. Sevim Belli), Ankara 1968; Semire Muhtâr el-Leysi, *ez-Zendeke ve's-Şu'ûbiyye*, Kahire 1968; Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı: İsbat-i Vacip*, Ankara 1971, s. 153-158; R. Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx*, London 1971, s. 22; K. Marx – F. Engels, *Din Üzerine* (trc. Kaya Güvenç), Ankara 1976, s. 51-61; a.mlf.ler – V. İ. Lenin, *Marksist Felsefe Yazıları* (trc. Mesut Osman), İstanbul 1976, s. 120-148; P. Janet – G. Seailles, *Metalib ve Mezahib* (trc. Elmalılı Hamdi Yazır), İstanbul 1978; Abdurrahman Bedevî, *Min Târîhi'l-ilhâd fi'l-İslâm*, Beyrut 1980, s. 27-28, 34, 40, 67, 146, 163; a.mlf., *Mevsû'atü'l-felsefe*, Beyrut 1984, II, 407-408;

Hilmi Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul 1981, s. 61-79; F. A. Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi* (trc. Ahmet Arslan), İzmir 1982, s. 1-19, 30-55; D. Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, MacMillan 1984, s. 8-9; Hüseyin Atvân, *ez-Zendeke ve's-Şu'ûbiyye fi'l-'aşri'l-'Abbâsî*, Beyrut 1984; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1986; J. J. C. Smart, "Materialism", *Essays Metaphysical and Moral* (ed. J. J. C. Smart), Oxford 1987, s. 203, 240; Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara 1988, s. 11-57, 235-460; J. C. A. Gaskin, *Varieties of Unbelief*, London 1989, s. 17-26; A. Weber, *Felsefe Tarihi* (trc. H. Vehbi Eralp), İstanbul 1991, s. 34-38, 390; D. M. Armstrong, *A Materialist Theory of the Mind*, London 1993, s. 5-14, 37; G. Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri* (trc. Enver Aytekin), İstanbul 1993, s. 119-183; Neşet Toklu, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe*, İstanbul 1996; S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1996, s. 247-262; a.mlf., *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Ankara, ts. (Akçağ Yayınları), s. 32-74; Âtîf Şükrî Ebû Avz, *ez-Zendeke ve'z-zenâdika*, Amman, ts. (Dârü'l-fikr), s. 65-77; A. Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi* (trc. Ümit Tatlıcan), İstanbul 2000, s. 1-26; Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm-Tanrıtancmazlığın Felsefi Boyutları*, İstanbul 2001; a.mlf., *Ateizm ve Eleştirisi*, Ankara 2002, s. 13, 157-181; Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Hetere-doks Tarihinde 'Zındık', 'Haricî', 'Rafizî', 'Mülhid' ve 'Ehl-i Bid'at' Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", *TED*, sy. 12 (1982), s. 507-520; C. Keith, "Materialism", *The Encyclopedia of Philosophy* (ed. P. Edwards), New York 1972, V, 179-187.

AYDIN TOPALOĞLU

MATKOVSKI, Aleksandar (1922-1992)

Makedon asıllı şarkiyatçı.

30 Mayıs 1922'de Kruşevo'da (Makedonya) doğdu. İlk öğrenimini Gostivar ve Üsküp'te tamamladı. 1941 yılında Yugoslavya Komünist Partisi'ne üye oldu. 1942'de Bulgar güçleri tarafından tutuklanıp on yıl hapse mahkûm edildi. Üsküp'teki hapisanede İngilizce, Rusça ve Fransızca öğrendi. 29 Ağustos 1944'te hapisten çıkınca arkadaşlarıyla beraber işgalci faşist güçlere karşı mücadele etti. II. Dünya Savaşı sırasında öğrenim imkânı bulamayan Matkovski 1947'de Üsküp Öğretmen Okulu'ndan mezun oldu. Aynı yıl girdiği Belgrad Yüksek Pedagoji Okulu'nu 1949'da ve Üsküp Üniversitesi Felsefe Fakültesi Tarih Bölümü'nü 1951'de bitirdi. 1957 yılına kadar Üsküp'teki lisede tarih öğretmenliği yaptı. Aynı yıl Zagreb Üniversitesi'nde doktorasını vererek Makedonya'da tarih bölümünde doktor unvanı alan ilk kişi oldu. Ayrıca 1957'de girdiği Belgrad